

Yeni nəşrlər: təqdimat və rəylər

Seyfəddin RZASOY

Filologiya elmləri doktoru, professor,

AMEA Folklor İnstitutu

Mifologiya şöbəsinin müdiri

**TÜRK EPIK DÜŞÜNCƏ SISTEMİNƏ
TRANSENDENTAL ASPEKTDƏ BAXIŞ**

*(Bakçiev T.A. Кыргызские эпические сказители. Бишкек,
«Принт-Экспресс», 2015, 256 с.)*

Hörmətli oxucular, T.A.Bakçiyevin sizlərə təqdim etmək istədiyim “Qırğız epos söyləyiciləri” kitabı ümumtürk və dünya folklorşünaslığı baxımından iki cəhətdən xüsusi əhəmiyyət kəsb edir:

Birincisi, bu kitabda dünya epos xəzinəsinin həcmi, monumentallığı və epik əzəməti baxımından, sözün həqiqi mənasında, “şahi” olan “Manas” eposuna türkologiya tarixində ilk dəfə olaraq transsendental baxış gerçəkləşdirilmişdir;

İkincisi, kitabın müəllifi filologiya elmləri doktoru Talantaalı Alimbekoviç Bakçiyev, soyadından da görüldüyü kimi, Qırğızıstanın klassik məktəbi təmsil edən ən məşhur bir neçə epos söyləyicilərindən biridir. Bu cəhətdən, kitab onun müəllifinin bir baxışı kimi şəxsi transsendental praktikasını da

özündə əks etdirir.

T.A.Bakçiyev Beynəlxalq Manasşünaslar Assosiasiyasının prezidenti, manasşünaslıq sahəsində aparıcı mütəxəssislərdən biri, “Manas” trilogiyası və “Ər Töştük” dastanının məşhur söyləyicisi, Qırğızıstan Respublikası Mədəniyyət, İnformasiya və Turizm nazirliyi yanında “Manas” eposu üzrə ekspert komissiyasının üzvüdür. Onun elmi maraqlarının əsas istiqamətlərini söyləyiciliyin ənənəvi əsasları, söyləyicinin cəmiyyətdəki yeri və rolu təşkil edir. Manasşünaslıq sahəsində fundamental tədqiqatların müəllifi olan T.A.Bakçiyev xarici ölkələrdə keçirilən folklor festivallarının fəal iştirakçısıdır. “Manas” eposunun epizodlarını inikas edən “Manasın yası” (2011) və “Almambetin hekayəti” (2013) adlı kitablar onun söylədiyi variant əsasında çap olunmuşdur.

Biz (prof. Nailə Rəhimbəyli, fəlsəfə doktoru Aşıq Altay Məmmədov və mən) onunla 2019-cu ilin yayında Qırğızıstanın paytaxtı Bişkek şəhərində keçirilən “V dünya xalqları eposları festivalı”nda tanış olduq. Tədbirin əsas təşkilatçılarından olan T.A.Bakçiyev indi haqqında danışdığım kitabı imzalayaraq mənə bağışladı. Axşam oteldə kitabı vərəqlədim. Kitabın ikinci hissəsindəki söyləyicilərin hamı ruqları, onların manasçının repertuarının və söyləyicilik statusunun müəyyənlişməsindəki yeri haqqında olan başlıqlar diqqətimi dərhal cəlb etdi. Açıb həmin hissələri oxumağa başladım və həmin andan mənim türk epos mədəniyyətinə baxışlarım “bir

anda” dəyişdi. Ona görə “bir anda” ki, əslində, türk eposunun transmediativ strukturu ilə bağlı uzun müddətdir məni düşündürən sulların, müəmmaların “açarını” tapmışdım. Müəllifin özünün sənətkar olması, kitabda bir söyləyici kimi bilavasitə özünün transsəndental yaşantılarına söykənməsi onun yazdıqlarını mənim üçün türk epik düşüncə sisteminə “içəridən” baxış kimi qiymətli hadisəyə çevirdi. Ən əsas olan o idi ki, mən “Dədə Qorqud” eposuna yanaşmanın “açarını” tapmışdır.

“Dədə Qorqud” eposu dünya türkologiyasında istisnasız olaraq “kağız fakturası” kimi tədqiq olunur: tədqiqatçılar yazılı mətnin sərhədlərindən qırağa çıxmağı, mətni canlı transmediativ prosesi özündə əks etdirən şifrələr sistemi kimi tədqiq etməyi, transmediasiya prosesinin mətnə qorunub qalmış elementlərini “canlandırmağı”, mətnin əks etdirdiyi epik informasiyanı “ozandan onun pirinə” qədər retrospektiv dinamikada bərpa etməyi ağıllarına belə gətirməmişlər.

T.A.Bakçiyev kitabda “Manas” eposunu “kağız-mətn” fakturasında deyil, canlı düşüncə hadisəsi kimi təqdim edir. O yazır: “Qırğızlar keçmiş vaxtlarda “Manası” təkcə şifahi-poetik əsər kimi yox, həm də canlı varlıq kimi... qəbul edirdilər” (səh. 256).

Başqa sözlə, “Manas” dastanının qəhrəmanları qırğızlar üçün başda Manasın özü olmaqla həmişəyaşar, ölməz, canlı igidlər idi. İnsanlar bu dünyaya gəlib, ömürlərini başa vurandan sonra öldükləri halda, “Manas”ın qəhrəmanları qırğızların “Manas dünyası” adlandırdıqları aləmdə (“*Kayıp*” dünyada) canlı şəkildə yaşayırlar. Onlar lazım gəldikdə zahirə çıxaraq, insanların həyatına qarışa bilirlər. Bu hal özünü ələlxüsus “Manas” söyləyicilərinin, yəni gələcək manasçıların seçimi zamanı göstərirdi. Həmin seçim bütün hallarda “Manas” igidlərinin özlərindən asılı idi. Gələcək söyləyiciləri – “jomokçuları” “Manas” igidləri özləri seçirdilər. Ya Manasın özü, ya da başqa əsilzadə igidlər qəfildən dəstə ilə gəlir, gələcək manasçıya onların haqqındakı dastanları söyləməyi əmr edirdilər. Bu hadisə ya yuxu zamanı, ya da ayıqlıqda (*əyan olma*) baş verirdi. Ayıqlıqda olanda gələcək manasçının görüşdən sonra huşu başından çıxaraq özündən gedirdi.

Bu, Azərbaycan epos mədəniyyəti, aşiq sənəti üçün də xarakterik olan butavermə hadisəsidir. Tədqiqatlarda butavermə folklor motivi kimi geniş şəkildə tədqiq olunsada, onun canlı praktika olması nəzərə alınmamışdır. Bütün bunların hamısı bizi türk söyləyici yaddaşının fenomenal strukturuna nəzər salmağa sövq edir.

Tədqiqatçıları həmişə bir sual düşündürüb: həcmi baxımdan dünyanın bir sayılı ən nəhəng eposu olan “Manas” dastanını söyləyicilər necə yadda saxlayırdılar?

Daim təkrarlanan bu suala manasçılar dastanı yadda saxlamadıqları, ifa zamanı gözlərinin qabağında olan pirlərinin dastanı onlara söylədiyi, onların da yalnız pirin dediklərini təkrar etdikləri cavabını verirdilər.

T.Bakçiyev yazır ki, xalq arasında “Manas” dastanını düzüb-qoşan ilk dastançı İrçı uul haqqında rəvayət var. Manasçılar həm də təsdiq edirlər ki, dastanın ilk söyləyicisi olan İrçı uul Manasa sədaqət və doğruluqla xidmət edən igidlərdən və silahdaşlardan biri idi (səh. 6).

“Manas”ın məkan-zaman sistemi “Dədə Qorqud” eposunda olduğu kimi, iki zamanı – “ol zamanı” və “indiki” zamanı əhatə edir. Manas və igidləri “ol zamanda”, dastanın söyləyiciləri olan jomokçular “indiki zamanda” yaşayırlar. Jomokçu “ol zaman” ilə “indiki zaman” arasında əlaqəçi-mediatorudur. Lakin burada bir mühüm obraz-element var: jomokçunun, ozanın, yırçının və s. “*piri*”, yəni nəslindən,

soyundan olduqları sənət babası. Bu pir “Dədə Qorqud” eposunda Dədə Qorqud, başqa türk xalqlarının eposlarında başqa pirlərdir. Bu cəhətdən, biz əgər “Dədə Qorqud” eposunun şifahi və yazılı mətnlərinə ozanla onun piri Dədə Qorqud arasında qurulmuş əlaqə rejiminin (sisteminin) ifadəsi kimi baxmasaq, mətni “oxuya” bilməyəcəyik. Bu əlaqə rejimi, T.Bakçiyevin ifadəsi ilə desək, “energetik informasiyanın kodlaşmasının xüsusi növüdür” (s. 14).

Belə hesab edirik ki, şəcərəli “Manas” söyləyicisi T.A.Bakçiyevin aşağıdakı fikri “yeni türk eposşünaslığının” metodoloji əsas kimi qəbul edilməlidir. O yazır: “Manasçı və müqəddəs “Manas haqqında dastan” çətin dərk olunur, bunlar (müasir – S.Rzasoy) insan ağı üçün tamamilə dərkolunmaz hadisələrdir. Manasçı və “Manas” dastanının dərkolunmazlığı onda ifadə olunur ki, *biz onları özümüz necə anlamaq istəyirik, elə o cür də başa düşmək istəyirik*. Bu işdə bizə insanın öz varlığı (müasir insanın malik olduğu düşüncə tərz – S.Rzasoy) mane olur. Başqa cür desək, “Manas dastanı” – kodlaşdırılmış dünya, labirint, manasçı isə – həmin dünyanın bir hissəciyidir. Bu, nəhəng energetikaya malik güclü mənəvi hadisədir. Baxmayaraq ki, biz bu haqda yaşlı nəslin dilindən həmişə eşitmişik, ancaq buna inanmaq istəməmiş, “Manas” dastanını xalq əfsanələrindən biri (yəni uydurma mətn – S.Rzasoy), söyləyicini isə bu əfsanənin adı ifaçısı hesab etmişik”¹.

T.A.Bakçiyevin “Qırğız epos söyləyiciləri” kitabı üç hissədən ibarətdir. “Manasçı söyləyicilik sənətinin nəzəri-metodoloji əsasları” adlanan birinci hissədə iki problem əhatə olunur:

1. Manasçı söyləyicilik sənətinin tədqiqində nəzəri yanaşma;
2. Manasçı söyləyicilik sənətinin kompleks şəkildə öyrənilməsinin metodoloji əsasları.

Kitabın “Söyləyicilik vergisinin alınması” adlanan ikinci hissəsində aşağıdakı məsələlərdən bəhs olunur:

1. Gələcək söyləyicinin seçilmə yolu;
2. Söyləyicinin hami ruhları;
3. Manasçının repertuarının və söyləyici statusunun müəyyənlişməsində hami ruhların rolu;
4. Gələcək söyləyicinin xəstəliyi söyləyicilik ənənəsində xüsusi hadisə kimi.

Monoqrafiyanın “Söyləyicinin öyrədilməsi və ifaçılıq ənənəsi” adlanan üçüncü hissəsində aşağıdakı məsələlər tədqiq olunur:

1. Xeyir-dua alma və müqəddəs yerlərin ziyarəti;
2. “Manas” dastanının canlı ifa xüsusiyyətləri;
3. Söyləyicinin sosial statusu;
4. Söyləyicinin ifaçılıq ənənəsi.

Zəngin bibliografik aparata malik olan kitabın sonunda dörd əlavə cədvəl verilmişdir. Birinci cədvəldə “Manas” dastanı söyləyicilərinin – manasçıların şəcərəsi adlar, yaşadıkları müddət, doğulduqları yer, nəsilləri və tayfaları səviyyələrində əhatə olunmuşdur. Cədvəl 72 söyləyicini əhatə edir.

¹ Бакчиев Т.А. «Слово о Манасе» с трудом поддается пониманию, непостижимо человеческому разум (24.03.2010) // <https://paruskg.info/glavnaya/60367-60367.html#.XqV6F3XiZgQ.facebook>

İkinci cədvəldə mövcud məlumatlar əsasında 24 söyləyicinin sənət vergisini “Manas” eposunun hansı obrazından neçə yaşda alması, bu zaman ona hansı qıdanın yedirdilməsi, ona hansı əşya, əlamət, heyvanın təhkim olunması öz əksini tapmışdır.

Üçüncü cədvəldə transsendent qabiliyyətlərə malik 13 nəfər söyləyici əhatə olunur. Onlar üç sütunda təqdim olunurlar:

1. Təbiblik edənlər;
2. Gələcəkdən xəbər verənlər;
3. Təbiətə və havaya təsir edənlər.

Dördüncü cədvəldə 24 söyləyicinin söyləyicilik (ustad-şagird) məktəbi təqdim olunur. Cədvəldən aydın olur ki, özü baxşı nəslindən olan T.Bakçiyev həm də ustadı Şaabay Əzizova şəyirdlik etmişdir.

Bütün bu məlumatlar qırğız dastan söyləyiciliyindən bəhs edən kitabın elmi əhəmiyyətini daha da artırır. Ancaq belə hesab edirik ki, monoqrafiyanın dünya türkologiyası üçün əlahiddə əhəmiyyəti onda “Manas” dastanının transsendental düşüncənin, transmediativ əlaqənin məhsulu kimi öyrənilməsidir. Fikrimizcə, bu kitablə nəinki “Manas, ümumiyyətlə türk epos mədəniyyətinin, o cümlədən “Dədə Qorqud” eposunun öyrənilməsinin yeni erasının metodoloji əsasları qoyulmuşdur. Etiraf etməliyik ki, ümumtürk dastanşünaslığının indiyə qədər gerçəkləşdirilmiş nəhəng elmi təcrübəsi türk eposuna bütün hallarda etik yanaşmanı inikas edir.

Etik yanaşma – mədəni sistemə onun çölündən yanaşma;

Emik yanaşma – mədəni sistemə onun içərisindən yanaşmadır.

T.A.Bakçiyevin “Qırğız epos söyləyiciləri” kitabı “Manas” eposuna məhz emik yanaşmanı, başqa sözlə, “Manas”da şifrələnən türk düşüncə sisteminə “içəridən yanaşmanı” inikas edir.

Qəti qənaətimizə görə, türk epos mədəniyyətinə emik yanaşma olmadan biz zəngin türk dastanlarına yenə də çöldən baxmaqda (etik aspekt) davam edəcəyik. Bu cəhətdən, türk dastan ənənəsinin “etik” mövqedən (kontinuumçölü) təsviri metodundan qurtulub, onu “emik” (kontinuumiçi) mövqedən təhlil edə bilmək üçün epik informasiyanın *transsendent* mahiyyətli olduğunu qəbul etməli, dastan mətninə, sadəcə, dastançının yaratdığı bədii-estetik mətn kimi yanaşmaqdan imtina etməliyik. Səməvi dinlərin kitabları həmin dinlərə qulluq edənlər tərəfindən Uca Allahın insanlara nazil etdiyi müqəddəs vəhyələr statusunda qəbul olunduğu kimi, türklərin dastanları da qədim türklər (o cümlədən bəzi indiki türk xalqları) üçün Tanrının dünyası ilə bağlı müqəddəs mətnlər idi. Dastanların Tanrının dünyasından, “cavanmərd”, yəni həmişə cavan, ölməz qəhrəmanların yaşadığı “ol zaman” dünyasından gəldiyini, təhkiyəçinin (ozan, aşiq, baxşı, yırçı, jomokçu, qamların...) bu mətnləri “yaratmadığını”, sadəcə, soylarından, nəsillərindən olduqları “pir”lərindən (sənət əcdadlarından) mediasiya yolu ilə aldıklarını qəbul etməsək, sakral epik informasiya daşıyıcısı olan türk dastanlarının “sirlərinə” yenə də kənardan baxmalı olacaq və həmin “sirlərin” estetikasından duyduğumuz poetik vəcdi “mücüzəvi”, “heyrətamiz”, “möhtəşəm”... kimi sifətlərlə tərif etməkdən başqa bir “metodumuz” qalmayacaqdır.

Belə hesab edirik görkəmli rus folklorşünası B.N.Putilovun bu fikri vəziyyəti bütün reallığı ilə izah edir: “Dastan söyləmə vergisi, xüsusilə də “Manas” kimi nəhəng abidələrlə bağlı izah olunmaz tapmacadır. Heç kəsin izah etməyə gücü çatmır ki, bu vergi haradan gəlir, insana necə daxil olur, niyə onu bu qədər incidir və sevindirir, necə aşkara çıxır və hökmlə özünün gerçəkləşməsini necə tələb edir.

Tapmaca qalmaqda davam edir və söyləyicilik vergisinin gizli fenomenini açmaq üçün nə isə başqa şey tələb olunur. Və bu “başqa şey” öz başlanğıcını çox qədim zamanlardan götürür, miflə qidalanır və yeri gəlmişkən deyək ki, tamamilə gerçək dəyişmələrdə qavranılan “fövqəltəbii”, “fövqələdə”, “o dünyaya aid” olanın hakimiyyəti haqqında möhkəm təsəvvürlərlə dəstəklənir”¹.

T.A.Bakçiyev özü baxşı nəslindən olan vergili sənətkar kimi sadəcə anlamışdır ki, dastanı anlamaq üçün onu yaradan və yaşadan sənətkarın düşüncə aləminin dərinliklərinə nüfuz etmək lazımdır. O, “Manas” dastanının “kollektiv şüur” arxetiplərinin daşıyıcısı kimi kitabda transsendent yaşantının məhsulu olmasını ortaya qoymaqla ümumtürk dastanşünaslığında yeni elmi istiqamətin əsasını qoymuşdur. Bu cəhətdən belə hesab edirik ki, T.A.Bakçiyevin “Qırğız epos söyləyiciləri” kitabının Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək elmi dövrüyyəyə buraxılması Azərbaycan folklorşünaslıq elminə böyük fayda vermiş olardı.

¹ Путилов Б.Н. Эпическое сказительство: Типология и этническая специфика. Москва: «Восточная литература», 1997, с. 51